

УДК 94(37):2-674:27

[https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-3\(33\)-1062-1076](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-3(33)-1062-1076)

Гуцало Людмила Вікторівна кандидат історичних наук, доцент, завідувачка кафедри всесвітньої історії, Житомирський державний університет імені Івана Франка, м. Житомир, тел.: (067) 256-34-39, <https://orcid.org/0000-0002-2627-3520>

Ковтун Наталія Михайлівна доктор філософських наук, професор, завідувачка кафедри філософії та політології, Житомирський державний університет імені Івана Франка, м. Житомир, тел.: (097) 299 8287, <https://orcid.org/0000-0002-5529-8655>

Рудницька Ольга Павлівна кандидат юридичних наук, доцент, завідувачка кафедри права та публічного управління, Житомирський державний університет імені Івана Франка, м. Житомир, тел.: (097) 2136166, <https://orcid.org/0000-0001-7409-7886>

КОНФЛІКТ ДЕРЖАВИ ТА ХРИСТІЯНСТВА В РИМСЬКІЙ ІМПЕРІЇ В I – НА ПОЧАТКУ IV СТ.

Анотація. У статті проаналізовано витоки та причини переслідувань християн у Римській імперії на початку I тисячоліття в умовах тісних взаємовпливів традиційної політеїстичної релігії та держави й лояльного ставлення уряду до різних вірувань і релігійних практик за умови шанування традиційних римських божеств і культу імператора. Визначено, що конфлікт між Римською імперією і християнством був неминучим через обов'язок держави захищати свою офіційну релігію, як і конфлікт між християнством і римським суспільством, яке сповідувало цю релігію, – через обрядові та світоглядні розбіжності. Існування глибоких протиріч між римською політеїстичною державою і християнськими поглядами обумовлювало неминучість конфлікту.

Визначено, що основними конфліктогенними факторами у відносинах римської держави і християнства були загроза місцевим економічним інтересам, соціальна та особиста ворожість, хибні уявлення про християнське віровчення, відмова християн від участі в традиційних релігійних практиках, зростання чисельності християнських громад, релігійні почуття та ін. В основі конфлікту лежали суперечності, пов'язані з трансформацією античної світоглядної системи.

З'ясовано, що спочатку міжконфесійна напруга, що вилася в інформаційну війну, виникла між юдеями та християнами як представниками секти, що відкололася від офіційного юдейського культу, і лише згодом до конфлікту з християнством долучилися римляни-язичники та римська влада. Фактично до середини III ст. переслідування християн у Римській імперії не мали ознак масовості, а були спорадичними конфліктами локального характеру, пізніше – набули загальноімперського виміру.

Ключові слова: релігійні конфлікти, релігійна конфліктність, християнство, культ імператора, гоніння (переслідування) християн, Римська імперія, релігійна політика.

Hutsalo Liudmyla Viktorivna PhD in History, Associate Professor, Head of the Department of World History, Zhytomyr Ivan Franko State University, Zhytomyr, tel.: (067) 256-34-39, <https://orcid.org/0000-0002-2627-3520>

Kovtun Nataliia Mykhailivna Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Head of the Department of Philosophy and Politology, Zhytomyr Ivan Franko State University, Zhytomyr, tel.: (097) 299-82-87, <https://orcid.org/0000-0002-5529-8655>

Rudnytska Olha Pavlivna Candidate of Juridical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Law and public administration, Zhytomyr Ivan Franko State University, Zhytomyr, tel.: (097) 213-61-66, <https://orcid.org/0000-0001-7409-7886>

THE CONFLICT BETWEEN STATE AND CHRISTIANITY IN THE ROMAN EMPIRE IN THE 1ST – EARLY 4TH CENTURY

Abstract. The article analyzes the origins and reasons for the persecution of Christians in the Roman Empire in the early first millennium in the context of close interactions between the traditional polytheistic religion and the state and the government's loyal attitude to various beliefs and religious practices, provided that the traditional Roman deities and the cult of the emperor are respected. It is determined that the conflict between the Roman Empire and Christianity was inevitable due to the state's duty to protect its official religion, as well as the conflict between Christianity and the Roman society that practiced this religion - due to ritual and ideological differences. The existence of deep contradictions between the Roman polytheistic state and Christian views made the conflict inevitable.

It is determined that the main conflictogenic factors in the relations between the Roman state and Christianity were the threat to local economic interests, social and

personal hostility, misconceptions about the Christian faith, the refusal of Christians to participate in traditional religious practices, the growth of Christian communities, religious feelings, etc. The conflict was based on contradictions related to the transformation of the ancient worldview system.

It is found that initially, interfaith tension, which resulted in an information war, arose between Jews and Christians as representatives of a sect that broke away from the official Jewish cult, and only later did pagans and Roman authorities join the conflict with Christianity. In fact, until the middle of the third century, the persecution of Christians in the Roman Empire did not have signs of mass character, but were sporadic local conflicts, and later acquired a general imperial dimension.

Key words: religious conflicts, religious conflict, Christianity, Imperial Cult, persecution of Christians, the Roman Empire, religious policy.

Постановка проблеми. Оцінюючи нинішнє суспільство, відзначимо його великий конфліктогенний потенціал, оскільки численні протистояння різного характеру впливають майже на всі сторони суспільного життя. Соціальні конфлікти, суперечки між різними суспільними групами та верствами населення постійно супроводжують розвиток людської цивілізації. Одним із видів соціального конфлікту є релігійний конфлікт. Досить часто причинами релігійних конфліктів, які проявляються у протистоянні між носіями різних релігійних цінностей, є відмінності у тлумаченні релігійних догм, різні уявлення про сутність Бога, правила та норми поведінки, різне становище, різний ступінь залученості представників певної конфесії до релігійного життя тощо.

Тому актуальним є звернення до періоду становлення християнства – доби глибоких протиріч між римською політеїстичною державою і християнськими світоглядними догмами, які призводили до конфліктів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До проблеми дослідження релігійних конфліктів зверталися як зарубіжні, так і вітчизняні науковці. Так, В. Могилевцевим проаналізовано історичні етапи дослідження конфлікту як феномену суспільного буття, зокрема й феномену релігійного конфлікту [1]. Сутності релігійного конфлікту, його видам, світоглядному аспекту конфлікту присвячено дослідження М. Халіман [2]. Також у сучасних розвідках науковці акцентують увагу на теоретико-методологічних засадах дослідження релігійних конфліктів [3].

Вітчизняні науковці такі, як В. Водько [4], М. Маркович [5], О. Петrenchко [6; 7; 8; 9], В. Цюпак [10], здійснили вклад у дослідження проблем непорозуміння між римлянами та християнами, обвинуваченні останніх у суперечливості віри, відсутності моральних засад тощо. Щодо закордонного досвіду дослідження окремих аспектів зазначеної проблеми варто згадати праці Т. Бернса [11], К. Браяна [12], А. Гуса [13], К. Джонса [14], Дж. Корк-Вебстера [15], Дж. Норта та С. Прайса [16], Дж. Рівза [17], Б. Шоу [18] та ін.

Н. Хутунен, застосувавши концепцію визнання екуменіста Рісто Саарінена як інструменту для зображення християн у Римській імперії, на основі оцінки християн стародавніми нехристиянськими філософами та розуміння держави апостолом Павлом, проаналізував взаємодію раннього християнства та римської держави на політичному, культурному та практичному рівнях [19]. Дж. Кук у своєму дослідженні розглянув ставлення римлян до християн крізь призму концепції «іншого»: для римських чиновників та інтелектуалів I–II ст. «конструювання» християн як «інших» за допомогою знайомих їм категорій було досить складним завданням [20].

Варто зауважити, що джерельна база дослідження взаємодії християн та римської держави в період раннього християнства є досить обмеженою. Проте, на думку Дж. Кука, «нове прочитання деяких добре відомих римських джерел пропонує зрозуміти конфлікт, який іноді розвивався між римськими магістрами та вірними християнами» [20, Р. 2].

Тацит, описуючи ранні переслідування в Римі в 60-х рр. I ст., повідомляє, що імператор Нерон неправдиво покарав за спалення міста християн – «тих, хто своїми мерзотами заслужив до себе загальну ненависть», а християни отримали те, на що заслужили за свою «ненависть до людського роду» (Тас., Ann. XV, 44). Светоній зараховує переслідування «людей, що вірили в нові та шкідливі забобони» до корисних справ Нерона (Suet., Nero. VI, 16). Цельс розглядав християнство як велику небезпеку для римського суспільного ладу, римської «соціальної тканини», згадуючи його «непримиренну суперечку проти інших» (Orig. Contr. Cels. VIII, 12), називав Ісуса Христа «вождем заклоту» (Orig. Contr. Cels. VIII, 14).

Мета статті – проаналізувати витоки та причини конфліктної взаємодії держави та християн у Римській імперії в період раннього християнства (I – початок IV ст.).

Виклад основного матеріалу. Підтримка державної релігії в Римській імперії була справою політичної необхідності. Офіційна загальнообов'язкова для всіх підданих релігія в Римі встановлювалася державою і підтримувалася імператорами. Вважалося, що втрата традиційної релігії призведе до втрати військової могутності і навіть самої держави. Існував обов'язок виконання релігійних обрядів як законів. Невиконання розцінювалося як злочин і каралося.

У той же час Римська імперія вирізнялася своїм плюралізмом і терпимістю до різних вірувань і релігійних практик. Племенам і народам, які були частиною Імперії, не заборонялося поклонятися своїм богам за умови шанування традиційних римських божеств і культу імператора. Загалом це не викликало протиріч у межах політеїзму. На практиці паралельно з офіційною релігією існували й культу завойованих Римською імперією народів, як своєрідне доповнення до офіційної релігії. Їхнє існування визначалося позитивним

ставленням їх послідовників до державної релігії. Адже для язичників цілком прийнятним було поклоніння іншим богам. Виключення було зроблено для «національної і древньої» юдейської релігії, на яку «у Римі дивилися як на необхідне зло» [21, С. 74] за умови її непоширення серед неюдеїв. Юдеї не примушувалися до будь-яких відступів від своїх релігійних практик у зв'язку з давністю їхніх культових традицій, яку римляни поважали. Певну роль відігравали і складні політичні стосунки Імперії та юдейської провінції.

У перші століття Різдва Христового християни зазнали гонінь і переслідувань спершу від правовірних юдеїв, а пізніше – від римської влади. Християнство спочатку було сектою, що відкололася від офіційного юдейського культу, що вже не могло не викликати відторгнення послідовників Юди. До того ж, християни почали вступати з ними в різкі суперечки з приводу трактування певних подій, описаних у Старому Заповіті.

Римляни, будучи не дуже обізнаними у всіх перипетіях східних релігій, часто змішували християнство з юдаїзмом. Юдеї намагалися всіма силами дистанціюватися від настільки ненависного їм вчення, тому в боротьбі з християнством, що набирало популярності, вони розгорнули проти нього справжню інформаційну війну. За Орігеном та Тертуліаном, вони розпускали плітки про християн і їхній культ, щоб максимально зганьбити їх в очах римлян. І є велика ймовірність, що римляни охоче вірили подібним чуткам, оскільки альтернативних джерел інформації про християнство ще було недостатньо.

Християни переслідувалися юдеями під час повстання Бар-Кохби (132–135 рр.) проти римлян при імператорі Адріані, а також і з боку влади, оскільки християн усе ще змішували з юдеями. Відомо, що палестинські християни спочатку приєдналися до антиримського повстання, яке спалахнуло в 132 р. в Палестині і було спробою відновлення єврейської державності. Але коли ватажок повстання Бар-Кохба (Симон (Шимон) бен Косеба) проголосив себе месією, «помазаником божим», вони відмовилися визнати його; між християнами і прихильниками Бар-Кохби почалися протиріччя. Під час цього повстання жорстоко катували християн, лише якщо вони не зрікалися Христа і відмовлялися виголосити йому хулу [6, С. 196]. Вважається, що загинуло 580 000 юдеїв [22, С. 104]. Безумовно, що серед них опинилася і частина палестинських християн, які до цього часу ще не порвали остаточно з юдейством.

Важливо зазначити, що придушення римськими легіонами повстання Бар-Кохби прискорило остаточний розрив християн з юдаїзмом, ізолювало юдохристиян і показало безперспективність боротьби з імператорським Римом.

У контексті відмови юдеями пошановувати культ імператора, зустрічаються навіть твердження, про те, що ця відмова слугувала «родючим ґрунтом для насіння антисемітизму» [23, Р. 152], а культ імператорів використовувався

для утисків юдеїв. Справді, у кінці 30-х рр., коли в Олександрії почалися сутички між язичниками та юдеями, язичники паплюжили синагоги, ставлячи в них статуї Калігули (Philo Leg., 20, 134), те ж саме відбувалося і в інших містах Східного Середземномор'я. На думку Д. Ноя, правління Калігули було винятком, оскільки зазвичай римська влада не тиснула в цьому питанні й ніхто з імператорів не вимагав від юдеїв поклоніння. Правда, іноді траплялися окремі ексцеси: випадок зі щитами, які Пілат в Єрусалимі присвятив Тиберію (Philo Leg., 38, 299-305) або ж антиюдейська витівка в фінікійській Дорі, де язичники осквернили синагогу, принісши в неї статую Клавдія (Jos. AJ, XIX, 300) [24, P. 69].

В умовах ідейних пошуків християнства як нової релігії його взаємодія з римським суспільством не була безконфліктною. Від юдаїзму християнство перейняло опозиційність до культу імператора та нетерпимість [6, С. 196]. У період формування ранніх християнських громад було присутнє неприязне ставлення послідовників Ісуса Христа до римського суспільства. Така конфронтація обумовлювалася переслідуваннями новонавернених християн язичниками, які, «не маючи можливості знищити християнство дипломатичними заходами, вдавалися до меча» [26, С. 3]. Хоча низка зарубіжних і вітчизняних дослідників висновують, що «християни у своїх внутрішніх суперечках трактували себе навзаєм значно суворіше, ніж до того були трактовані зусиллями нехристиян» [27, S. 106; 6, С. 195].

Н. Хутунен, щоб «уникнути чорно-білих інтерпретацій стосунків між християнами та імперією», підкреслює, що «раннє християнство та римське суспільство не перебували в постійній напрузі... картина є «набагато яскравішою, і її не можна повністю досягнути в цій одній перспективі». Іншими словами, ранні християни були не лише антиімперськими. Є також багато доказів проімперських перспектив...» [19, P. 20].

Схожу думку поділяє і К. Браян, який вважає, що християни не становили реальної загрози Римській імперії, її безпеці. Так, він пише: «Протягом усіх трьох століть конфлікту між Римом і християнством – конфлікту, який, звичайно, лише іноді досягав високого рівня інтенсивності, – майже немає жодних доказів (справді, є багато чого протилежного), що Ісус або його послідовники вважали себе загрозою безпеці імперії в тому сенсі, в якому... самі римляни очевидно і правильно вважали... загрозою безпеці. Християни, навпаки, протестували, що вони молилися за імператора і були навчені віддавати шану йому та тим, хто мав владу під ним» [12, P. 115–116].

Факторами ворожого ставлення римської влади до християнства на ранньому етапі могли бути загроза діяльності нової меншини для місцевих економічних інтересів, прояви особистої ворожнечі стосовно тих, хто «був членом малозрозумілої меншості» [12, P. 117], а також хибні уявлення щодо

християнської віри та практик. З часом зростання чисельності християнської громади в результаті активного пошуку новонавернених, ймовірно, також виступило помітним конфліктогенним чинником

Єдиною послідовною претензією, яку Римська імперія регулярно висувала проти християн, було звинувачення у «потворних непоправних», «шкідливих», «непомірних та збочених» забобонах – (неправильному та/або неналежному ставленні до богів) (Тас. Ann. XV, 44, 5; Suet., Nero. XVI, 2; Plin., Ep. X, 96, 8). Дж. Кук зауважує, що для римського автора природно було називати іноземну релігію «забобонами» – вдалим терміном для образи [20, Р. 51].

Значна частина римлян вважали, що сила і безпека Риму залежать не лише від мудрості його лідерів чи ефективності «римського бійця». Традиційно римляни вірили, що мир Риму (рех Romana) зрештою залежить від «божого миру» (рех deorum). Прихильне ставлення до богів було фундаментальним аспектом рех deorum. Тому римляни звинувачували християн у безбожності. Про це зауважує К. Браун: «Вони були винними в impietas» [12, Н. 118].

І. Хомин вбачає, що причинами ініціювання гонінь християн з боку римської держави могли стати «введення чогось нового, що не є древнім і не належить якомусь певному народу і не національне», а також відмова християн поклонятися імператору як богу, що могло розцінюватися в Римі як нелояльність до існуючого політичного ладу [21, С. 75]. Дещо відмінну позицію підтримує Т. Бернс, який вважає, що коріння переслідувань християн у Римській імперії слід шукати «у свідомості людей, а не у вимогах римського права» [11, Р. 50]. Почасті перші випадки переслідувань християн були відповіддю на очікування римського суспільства, для якого характерною рисою була відкритість для загального огляду життя приватної людини, а християни тяжіли до відокремленого існування.

Дж. Корк-Вебстер доводить, що в основі переслідувань християн у I–III ст. може лежати та ж сама модель внутрішньогрупового насильства християн християнами, як і в пізніші періоди, коли «ортодоксальні» «християни» прагнули мобілізувати державні механізми проти «єретичних» християн, уже маючи імперський патронат. Він зауважує, що «переслідування ранніх «християн» виникли з боку інсайдерів, тобто тих, хто входив до їхніх власних спільнот, чії дії були мотивовані звичайними раціональними проблемами, а не страхом чи підозрою щодо релігії, відмінної від їх власної» [15, Р. 13]. Тобто причини переслідувань християн були не міжгруповими, а внутрішньогруповими. Соціальна близькість (сусідство, ділове партнерство, дружба чи родинні зв'язки) частіше виступала каталізатором переслідувань, ніж релігія.

У римському суспільстві існувало переконання, що поклонятися слід лише богам предків і лише в традиційний спосіб. Низка сучасних дослідників вважають, що в основі конфлікту з християнами були суперечності, пов'язані з

трансформацією античної системи світогляду [6, С. 195]. У римській релігії ключове значення мали ритуали, а не доктринальні чи теологічні обґрунтування. В християнстві, навпаки, вважалося, що ритуали без віри не мають сенсу. Тому навіть у розпал гонінь проти християнства римляни майже не цікавилися тим, у що вірять християни. Проте вони виявляли значний інтерес до того, що християни робили або, точніше, відмовлялися робити у справі виявлення поваги до римських богів. Для благочестивих римлян християни, які відмовлялися приносити жертву, очевидно були *atheoi* – атеїстами. А атеїсти були загрозою безпеці Римської імперії.

Вважалося, що боги опікувалися існуванням держави, а виконання обрядів допомагає в отриманні їх милості. Недотримання обрядів може викликати гнів богів і, як наслідок, спричинити труднощі в державних справах, різні природні катаклізми, напади ворогів. Тому християн, які уникали виконання язичницьких обрядів, римляни вважали причиною лих, які траплялися з імперією. При цьому «самі лиха викликали гнів людей, але не на богів, а на тих, хто викликав гнів богів» [21, С. 75].

Доказами ворожості населення провінцій щодо християн є наявність катакомб християнських общин на островах Крит та Мілос. Існує версія, що перші локальні антихристиянські спалахи спочатку виникли у східних провінціях Римської держави, а згодом поширилися на Західну імперію, зокрема в міських центрах Галлії, які, очевидно, мали контакти з християнськими громадами у великих містах Малої Азії.

Своєрідними «аксіомами» в галузі дослідження Нового Заповіту вважаються неронівські та траянські переслідування християн, яких у часи правління імператорів Нерона (54–68 рр.) та Траяна (98–117 рр.) вже ідентифікували як окрему, відмінну від юдеїв, релігійну громаду – «тими, кого юрба називала християнами» (Тас., *Ann.* XV, 44). Зафіксовані в тацітівській праці масові тортури й страти християн за наказом імператора Нерона за звинуваченням у масштабній пожежі 64 р. у сучасних історичних наративах ранньої церкви, зазвичай, означені як перше державне переслідування християн у Римі. Б. Шоу зауважує, що не зважаючи на те, що «ступінь впевненості в неронівських переслідуваннях майже обернено пропорційний якості та кількості даних», майже в кожній історії ранньої християнської церкви ця подія визначається як драматичний поворотний пункт у стосунках між християнами та імперським урядом [18, Р. 73–74].

В істориків є вагомі підстави мати серйозні сумніви щодо історії про напад Нерона на християн, яка була написана через десятиліття після самої пожежі. Таціт обережно припускає, що християни були покарані безвинно, оскільки «неможливо було зупинити ганебний поголос про Нерона, а саме те, що пожежу було влаштовано за його наказом» (Тас., *Ann.* XV, 44). Тому питання щодо

характеру (особистого чи державного) мотивів, якими керувався Нерон, піддаючи християн «найвитонченішим покаранням», залишається відкритим.

Б. Шоу вважає, що «те, що, здається, відбулося за Клавдія, а потім знову за Нерона – це тимчасове вигнання окремих єврейських сектантів з Риму, але в будь-якому випадку не осіб, яких за логікою могли б назвати в той час «новим і злим забобоном» – словами, які римські чиновники почали використовувати набагато пізніше як ярлик щодо християн» [18, Р. 84]. Він узагальнює, що немає вагомих доказів, щоб висновувати, що християни були атаковані Римською державою як особлива соціальна група.

Отже, фізичні покарання та страта християн у Римі за правління Нерона є зафіксованим фактом, проте відомості Таціта про переслідування християн є надто слабкими аргументами для підтримки історичної інтерпретації цих подій як системних державних гонінь християн, зважаючи на загальний контекст відносин між офіційними особами Римської держави та християнами у I ст. Їх можна оцінити як окремі епізоди переслідувань представників нової релігії.

Переслідування християн представниками династії Антонінів, за якої їх кількість значно зростає, розпочинається за імператорства Траяна. Євсевій, повідомляючи про це, покладає вину за «гоніння» на «повстання народу» (Euseb., Hist. eccl. III, XXXIII, 1). Про факти переслідування християн як представників таємних товариств, заборонених спеціальним едиктом у провінції, відомо з листування імператора Траяна та легата провінції «Віфінія і Понт» Плінія Молодшого, у якому останній висловлює певні сумніви щодо правильності проведення слідства та судів щодо найчисельнішої групи християн – тих, які визнали, що були християнами в минулому, але наразі не є ними. Дж. Кук вважає, що Пліній, ймовірно, розглядав християн як осіб, що відмовилися від своєї римської віри [20, Р. 251]. Мовою Плінія та апологетів підставою засудження було саме йменування (*nomen*).

У листі-відповіді Траян розповідає Плінію, як слід поводитися з християнами: «Розшукувати їх не треба: якщо на них надійде донесення і вони будуть викриті, їх слід карати; але тих, хто зречеться, що вони християни, і доведе це практично, тобто помолиться нашим богам, слід за розкаяння помилувати, хоча б у минулому вони й підозрювалися» (Plin., Ep. X, 97). Тобто християни як соціальна група, за оцінкою імператора, не були особливою загрозою для безпеки держави, проте публічна непокора повинна бути покараною. Проте з іншого боку, на думку В. Петречка, лист Траяна містив указ у формі рескрипту (тлумачення діючих законів, з яких виводилася їх юридична сила). Тому його можна вважати першим законом проти християн, який санкціонував їх переслідування і який не втрачав свою чинність і після смерті Траяна, без необхідності його повторення [7, С. 269].

І для Плінія, і для Траяна християнство було поза межами прийнятної релігійної практики. Поклоніння Христу як богу могло бути однією з причин

знелюднення храмів традиційних богів. Вбачаючи у християнстві достатню небезпеку для римської релігії, урядовці запровадили практику загального «пошановування богів» для усіх, кого звинуватили перед правителем і хто бажав показати свою відданість римським богам.

Чергову хвилю гонінь християн у Римській державі пов'язують з імператором Марком Аврелієм (161–180 рр.). Основним приводом для переслідувань було відступництво християн від офіційної римської релігії. На державному рівні відбулися зміни у переслідуваннях християн, зокрема щодо заохочення доносів, які практикували юдеї, воїни чи їхні ж раби. Заходи Аврелія, спрямовані проти християнства, можна пояснити його переконаністю щодо необхідності ставлення до релігії без «забобонів», яким у I–II ст. вважалося християнство, а також його симпатією тим філософам, які вважали християнство негативним явищем і яких християни характеризували як «самозванців» (Euseb., Hist. eccl. IV, 16, 9). Проте сучасні дослідники відмічають, що навіть християнська традиція прихильно ставиться до постаті цього імператора, вважаючи, що не йому – «не владі, а натовпу» [7, с. 270] – належала ініціатива переслідувань християн. Це була відповідь на запит низів суспільства, які вважали, що християни прогнівили богів, тому Рим та провінції спіткала епідемія чуми, активізація варварів на кордонах Імперії та ін. Тому, на їхню думку, лише покарання християн зможе умилювати і повернути прихильність богів.

Новий виток переслідувань християн у Римській імперії християнська традиція пов'язує з правлінням імператора Септімія (193–211 рр.). Його релігійна політика, за висновками В. Петречка, тяжіла до обоження імператора за життя, зокрема представникам династії Северів як богам посвячувалися вівтарі [8, С. 58]. Тому невизнання божественної природи імператора могло слугувати вагомим приводом для переслідувань християн. У правовому вимірі християнство залишалося забороненим. Гоніння, що розпочалися, за свідченнями Євсевія, у десятий рік правління Септімія (Euseb., Hist. eccl. VI, 2, 2), тобто у 203 р., охопили різні провінції імперії, ймовірно, були наслідком дії едикту імператора 201 (202) р., що забороняв навернення в юдейство та християнство. Можливими причинами видання цього імператорського указу можуть бути значне зростання християнської спільноти, активізація руху монтанізму з його прагненням до мучеництва в ім'я Христа. В. Петречко зауважує, що в очах римських урядовців та римського суспільства монтанізм міг асоціюватися з магією та віщуваннями, які в II ст. вважалися «суспільно небезпечним явищем і переслідувалася державою *per se*» [9, С. 55].

У III ст. монотеїстичні християни стояли на шляху відродження відданості народу обожненим римським імператорам. Так, у 286 р. Діоклетіан оголосив себе Йовієм (Юпітером), а його співправитель Максиміан – Геркулієм (сином

Юпітера). У римській традиції Юпітер був найвищим Богом, а його син Геракл виконував його волю на землі і робив життя людей кращим. Християни зазнавали покарань за відмову вшанування римських богів, одним із аспектів якого були ритуали імператорського культу.

Перше загальноімперське гоніння християн було ініційоване едиктом 250 р. імператора Деція (249–251 рр.) Загалом метою релігійної політики Деція було посилення функціональності релігійних вірувань у структурі римської державності [32, С. 235]. Указ Деція про жертвоприношення був безпрецедентним і став фундаментальним нововведенням, оскільки вимагав певного культового дійства від усіх мешканців Імперії та встановлював механізм забезпечення його виконання на індивідуальній основі. Від усіх жителів незалежно від статі, віку та громадянського стану вимагалось публічне, в присутності місцевої влади і спеціальної комісії, принесення жертв богам та вживання жертвовного м'яса з отриманням спеціального документа (*libellus*), що засвідчував цей акт. Одержувачами жертв могли бути головні боги місцевих культів, як-от Капітолійська тріада в Карфагені чи Немесеїда в Смірті. Таким чином, було створено релігійний обов'язок між особою та Імперією.

Дж. Рівз відмічає, що внаслідок цього едикту «релігія римської імперії» стала визначатися не просто почуттями, певним божеством або доктриною, а певним культовим актом [17, Р. 152]. Дослідник зауважує, що попередні конфлікти з християнами були локальними справами, які визначалися місцевими обставинами, а з виданням децієвого указу переслідування здебільшого були спровоковані імператорами і мали імперський масштаб [17, Р. 135].

Задля стимулювання загального релігійного піднесення були видані наступні едикти Деція. Спонуками Деція як «глибокого патріота і непохитного віруючого у релігію і закони Риму» [30, Р. 708] могли бути переконання, що соціальні та моральні звички людей можуть покращитися під впливом пошановування богів за традиційними ритуалами. «Божий мир» (*рарх деорум*), у свою чергу, забезпечить Римській імперії збереження влади над світом.

Чергове т. зв. Велике переслідування християн, за даними Євсевія, розпочалося на дев'ятнадцятому році правління Діоклетіана (284–305 рр.), коли «всюди були опубліковані королівські укази, які наказували зрівняти церкви з землею, а Святе Письмо знищити вогнем» (Euseb., *Hist. eccl.* VIII, 2, 4). Перший з едиктів 303 р. приписував позбавлення християн будь-якої честі чи рангу, які вони мали, застосування тортур тощо; другий стосувався арештів й ув'язнення церковного кліру у всій імперії; третій встановлював обов'язковість здійснення жертвоприношення язичницьким богам християнськими громадами. Реалізація означеної релігійної політики залежала від інтересів і рішучості намісників. За оцінкою І.-А. Тюдорі, антихристиянське законодавство Діоклетіана не відрізняється від класичного зразка більшості римських імператорів, які намагалися

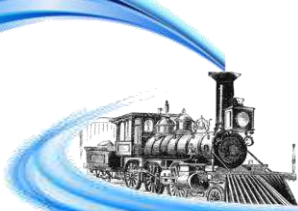

нав'язати універсальність у релігійних справах. Але воно розглядалося як протилежність релігійній свободі, наданій імператором Костянтином (306–337 рр.) [33, Р. 117–118], який своїм Міланським едиктом 313 р. поклав початок перетворення Риму на християнську державу.

Висновки. Конфлікт між Римською імперією і християнством був неминучим через обов'язок держави захищати свою офіційну релігію, як і конфлікт між християнством і римським суспільством, яке сповідувало цю релігію, – через обрядові та світоглядні розбіжності. У I–II ст. переслідування християн у Римській імперії були спорадичними заходами локального характеру, ініційованими місцевими урядовцями, а з середини III ст. перетворилися на загальноімперський конфлікт, заснований на імператорських указах.

Література:

1. Могилевцев В. В. Соціальна природа релігійного конфлікту. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2012. № 3. С. 63–68.
2. Халіман М. А. Релігійні конфлікти: світоглядний аспект. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2016. Вип. 10. С. 161–163.
3. Ковтун Н. М., Рудницька О. П., Гуцало Л. В. Теоретико-методологічні засади дослідження релігійних конфліктів. *Перспективи. Соціально-політичний журнал*. 2024. № 3. С. 62–70.
4. Водько В. Ідейно-політична боротьба в церкві римської Сирії 30-40-х рр. V ст.: дис. на здобуття н. ст. доктора філософії (в галузі історії). Одеса, 2020. 200 с.
5. Маркович М. М. Релігійне життя Римської імперії в середині IV ст. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Історія»*. 2015. Вип. 38. С. 234–245.
6. Петrenchко О. *Суспільно-політичний розвиток Римської Імперії в I – на поч. III ст. н. е.: від «відновленої» Республіки до сенатської монархії*. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. 396 с.
7. Петrenchко О. М. Переслідування християн у добу Марка Аврелія. *Гуржівські історичні читання: збірник наукових праць*. 2012. Вип. 5. С. 268–270.
8. Петrenchко О. М. Релігійна політика Септімія Севера та культ імператора. *Древности*. № 8. 2012. С. 54–60.
9. Петrenchко О. М. Магія у Римі доби принципату. *Історія та географія: збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди*. 2012. Вип. 46. С. 51–56.
10. Цюпак В. М. Становище християн у добу правління Марка Аврелія. *Laurea III: Античний світ та Середні віки: Читання пам'яті професора Володимира Івановича Кадєєва*. 2019. С. 90–94.
11. Barnes T. D. Legislation against the Christians. *Journal of Roman Studies*. 1968. Vol. 58. Pp. 32–50.
12. Bryan C. *Render to Caesar: Jesus, the early church and the Roman superpower*. Oxford: Oxford University Press, 2005. 200 p.
13. Jones C. P. The Historicity of the Neronian Persecution: A Response to Brent Shaw. *New Testament Studies*. Cambridge University Press, 2017. Vol. 63. Pp. 146–152.
14. Corke-Webster J. By Whom Were Early Christians Persecuted? *Past & Present*. 2023. Volume 261. Issue 1. P. 3–46.

15. Hus A. *Greek and Roman Religion*. New York, 1962. 155 p.
16. North J. A., Price S. R. F. *The Religious History of the Roman Empire: Pagans, Jews, and Christians* (Oxford Readings in Classical Studies). New York: Oxford University Press, 2011. 608 p.
17. Rives J. The Decree of Decius and the Religion of Empire. *Journal of Roman Studies*. 1999. Vol. 89. Pp. 135–154.
18. Shaw B. D. The Myth of the Neronian Persecution. *Journal of Roman Studies*. 2015. Vol. 105. Pp. 73–100.
19. Huttunen N. Early Christians Adapting to the Roman Empire: Mutual Recognition. *Novum Testamentum. Supplements*. 2020. Volume 179. 282 p.
20. Cook J. G. *Roman Attitudes Toward the Christians: From Claudius to Hadrian*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2010. 363 p.
21. Хомин Л. Релігія Древнього Риму. *Волинський благовісник*. 2014. № 2. С. 73–84.
22. Терновский Ф., Терновский С. *Три первые века христианства*. Киев: Университетская типография, 1878. 520 с.
23. Sevenster J. *The Roots of Pagan Anti-Semitism in the Ancient World*. Leiden: Brill, 1975. 235 p.
24. Noy D. «A Sight Unfit to See»: Jewish Reactions to the Roman Imperial Cult. *Classics Ireland*. 2001. Vol. 8. Pp. 68–83.
25. Гай Светоній Транквілл. *Життєписи дванадцяти цезарів* / Перекл. з латинської П. Содомори. Львів: Сполом, 2012. 280 с.
26. Скворцов К. *Философия отцов и учителей церкви: период апологетов*. К.: Тип. Киев. Губ. упр., 1868. VI, 364 с.
27. Gibbon E. *Zmierzch Cesarstwa Rzymskiego*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1975. T. 2. 504 s.
28. Тацит Корнелій. *Аннали. З часу відходу божественного Августа* / Пер. Кислюка О. І. К.: Український письменник, 2013. 700 с.
29. *Утвердження християнства (I–II ст. н.е.): античні писемні джерела* / уклад. І. П. Мозговий. Суми : ДВНЗ “УАБС НБУ”, 2011. С. 258–349.
30. Eusebius Caesariensis. *Historia ecclesiastica*. Translated with Prolegomena and Notes by the Rev. Arthur Cushman McGiffert. Cincinnati, 2019. 1648 p.
31. Пліній Молодший. *Вибрані листи* / перекладач Андрій Содомора. Львів: Априорі, 2018. 184 с.
32. Омельчук В. В., Лісничка В. М. *Релігійна політика стародавніх і середньовічних держав*: навчальний посібник. К.: Персонал, 2011. 608 с.
33. Tudorie I.-A. The Great Persecution of Diocletian and its Consequences. *Costantino Il Grande alle radici dell'Europa*. Libreria Editrice Vaticana, 2014. Pp. 105–119.

References:

1. Mohylevtsev, V. V. (2012). Sotsial'na pryroda relihijnoho konfliktu [Social nature of religious conflict]. *Nauka. Relihiia. Suspil'stvo – Science. Religion. Society*, 3, 63–68 [in Ukrainian].
2. Khaliman, M. A. (2016). Relihijni konflikti: svitohliadnyj aspekt [Religious conflicts: the worldview aspect]. *Aktual'ni problemy filosofii ta sotsiologii – Actual problems of philosophy and sociology*, 10, 161–163 [in Ukrainian].
3. Kovtun, N. M., & Rudnyts'ka, O. P., & Hutsalo, L. V. (2024). Teoretyko-metodolohichni zasady doslidzhennia relihijnykh konfliktiv [Theoretical and methodological foundations of religious conflicts research]. *Perspektyvy. Sotsial'no-politychnyj zhurnal – Perspectives. Socio-political journal*, 3, 62–70 [in Ukrainian].

4. Vod'ko, V. (2020). Idejno-politychna borot'ba v tserkvi ryms'koi Syrii 30-40-kh rr. V st. [Ideological and political struggle in the Church of Roman Syria 30- 40-th of the 5-th century]. *Candidate's thesis* [in Ukrainian].
5. Markovych, M. M. (2015). Relihijne zhyttia Ryms'koi imperii v seredyni IV st. [Religious life of the Roman Empire in the middle of the IV century]. *Problemy humanitarnykh nauk – Problems of humanitarian sciences*, 38, 234–245 [in Ukrainian].
6. Petrechko, O. (2009). *Suspil'no-politychnyj rozvytok Ryms'koi Imperii v I – na poch. III st. n. e.: vid «vidnovlenoi» Respubliky do senats'koi monarkhii* [Socio-political development of the Roman Empire in the first century - at the beginning of the third century A.D. : from "restored" Republic to the Senate monarc]. L'viv: Vydavnychij tsentr LNU imeni Ivana Franka [in Ukrainian].
7. Petrechko, O. M. (2012). Peresliduvannia khrystyian u dobu Marka Avreliia [Persecution of Christians in the time of Marcus Aurelius]. *Hurzhiivs'ki istorychni chytannia – Gurdjiev's historical readings*, 5, 268–270 [in Ukrainian].
8. Petrechko, O. M. (2012). Relihijna polityka Septimii Severa ta kul't imperatora [The religious policy of Septimius Severus and the cult of the emperor]. *Drevnosty – Antiquities*, 8, 54–60 [in Ukrainian].
9. Petrechko, O. M. (2012). Mahiia u Rymi doby pryntsypatu [Magic in Rome during the Principate]. *Istoriia ta heohrafiia – History and geography*, 46, 51–56 [in Ukrainian].
10. Tsiupak, V. M. (2019). Stanovysche khrystyian u dobu pravlinnia Marka Avreliia [The Policy of Marcus Aurelius Towards Christians]. *Laurea III: Antychnyj svit ta Seredni viky – Laurea III: The Ancient world and the Middle Ages*, 90–94 [in Ukrainian].
11. Barnes, T. D. (1968). Legislation against the Christians. *Journal of Roman Studies*, 58, 32–50 [in English].
12. Bryan, C. (2005). *Render to Caesar: Jesus, the early church and the Roman superpower*. Oxford: Oxford University Press [in English].
13. Hus, A. (1962). *Greek and Roman Religion*. New York [in English].
14. Jones, C. P. (2017). The Historicity of the Neronian Persecution: A Response to Brent Shaw. *New Testament Studies*, 63, 146–152 [in English].
15. Corke-Webster, J. (2023). By Whom Were Early Christians Persecuted? *Past & Present*, 261, 1, 3–46 [in English].
16. North, J. A., & Price, S. R. F. (2011). *The Religious History of the Roman Empire: Pagans, Jews, and Christians*. New York: Oxford University Press [in English].
17. Rives, J. (1999). The Decree of Decius and the Religion of Empire. *Journal of Roman Studies*, 89, 135–154 [in English].
18. Shaw, B. D. (2015). The Myth of the Neronian Persecution. *Journal of Roman Studies*, 105, 73–100 [in English].
19. Huttunen, N. (2020). Early Christians Adapting to the Roman Empire: Mutual Recognition. *Novum Testamentum. Supplements*, 179 [in English].
20. Cook, J. G. (2010) *Roman Attitudes Toward the Christians: From Claudius to Hadrian*. Tübingen: Mohr Siebeck [in English].
21. Khomyn, L. (2014) Relihiia Drevn'oho Rymu [Ancient Rome's religion]. *Volyns'kyj blahovisnyk – Volyn evangelist*, 2, 73–84 [in Ukrainian].
22. Ternovskij, F., & Ternovskij, S. (1878). *Tri pervye veka hristianstva* [First three centuries of Christianity]. Kiev: Universitetskaja tipografija [in Russian].
23. Sevenster, J. (1975). *The Roots of Pagan Anti-Semitism in the Ancient World*. Leiden: Brill [in English].

24. Noy, D. (2001). "A Sight Unfit to See": Jewish Reactions to the Roman Imperial Cult. *Classics Ireland*, 8, 68–83 [in English].
25. Haj Svetonij, Trankvill. (2012). *Zhyttiepysy dvanadtsiaty tsezariv [The Lives of the Twelve Caesars]* (P. Sodomora, Trans.). L'viv: Spolom [in Ukrainian].
26. Skvorcov, K. (1868). *Filosofija otcov i uchitelej cerkvi: period apologetov [The philosophy of the church fathers and teachers: the period of apologists]*. Kiev: Tipografija Kievskogo Gubernskogo upravlenija [in Russian].
27. Gibbon, E. (1975). *Zmierch Cesarstwa Rzymskiego [The Twilight of the Roman Empire]*. Warszawa: Panstwowy Instytut Wydawniczy [in Polish].
28. Tatsit, Kornelij. (2013). *Annaly. Z chasu vidkhodu bozhestvennoho Avgusta [Annals. Since the departure of the divine Augustus]* (Kislyuk O., Trans.). Kiev: Ukrains'kyj pys'mennyk [in Ukrainian].
29. *Utverzhennia khrystyanstva (I–II st. n.e.): antychni pysemni dzherela [The establishment of Christianity (I–II centuries AD): ancient written sources]* (2011). I. P. Mozghovyj (Ed.). Sumy: DVNZ "UABS NBU" [in Ukrainian].
30. Eusebius, Caesariensis. (2019) *Historia ecclesiastica*. (A. C. Mcgiffert, Trans.). Cincinnati [in English].
31. Plinij Molodshyj (2018). *Vybrani lysty [Selected letters]* (A. Sodomora, Trans.). L'viv: Apriori [in Ukrainian].
32. Omel'chuk, V. V., & Lisnycha, V. M. (2011). *Relihijna polityka starodavnikh i seredn'ovichnykh derzhav [Religious policy of ancient and medieval states]*. Kyiv: Personal [in Ukrainian].
33. Tudorie, I.-A. (2014). The Great Persecution of Diocletian and its Consequences. *Costantino Il Grande alle radici dell'Europa*, 105–119 [in English].